

के हो शैक्षिक गुणस्तरको सुनिश्चितता ?

प्रा.डा.दिनबहादुर थापा

महात्मा गान्धीले भनेका रहेछन् “शिक्षा आभूषणका रूपमा मात्र उपयोग हुन्छ र अन्यत्र उपयोग हुँदैन भने त्यस्तो शिक्षाको आवश्यकता छैन” । चिनियाहरु भन्छन् अरे “एक वर्ष बाँच्नु छ, भने धान रोप, दस वर्ष बाँच्नु छ भने रुख रोप र सय वर्ष बाँच्नु छ, भने शिक्षा रोप” । रुसोले कतै भनेका रहेछन् “साँचो शिक्षाले जीवनलाई पढ्न होइन बदल्न सिकाउँछ” । आज हामीलाई यही उपयोगी, दिगो र जीवन बदल्न सिकाउने शिक्षा चाहिएको छ । ज्ञान, बोध, दक्षता र व्यावहारिक सीप चाहिएको छ । खप्टड बावाले भनेका थिए रे “वर्तमान क्षणको काम र कर्तव्य पूरा नगरी भूत र भविष्यको चिन्तन गर्नु शक्तिको दुरुपयोग गर्नु हो” । मेरो अनुभवमा पनि शिक्षाका नाममा भूतको अध्ययन र भविष्यको चिन्तन गर्नु समयको मात्र बर्वादी हो रहेछ । असली शिक्षा त त्यो हो रहेछ, जसले वर्तमानलाई चिहाएर बाँच्न सिकाउँछ । व्यवहार र अनुभवबाट ज्ञान र सीप आर्जन हुन्छ । यही आर्जित ज्ञान र सीपले बाँच्ने जीवन कला सिकाउँछ । आज सर्वत्र यही जीवन उपयोगी शिक्षाको खोजी भइरहेको छ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि नयाँनयाँ सिद्धान्तहरु प्रतिपादन भइरहेका छन् । के हो त गुणस्तरीय शिक्षा ? कसरी हो शिक्षाको गुणस्तर मापन गर्ने ? म पनि अन्योलमा छु । यसैमा बहस गरौँ ।

शिक्षाको अर्थ प्रकाश, प्राप्ति वा ज्ञानार्जन भन्ने हुन्छ । शिक्षाको विशेषता थप्ने गुणको अर्थ शुभपरिणाम, निपुणता वा श्रेष्ठतम गैरव भन्ने हुन्छ । त्यसैले सैद्धान्तिक रूपमा गुणेगुणको मात्राले भरिएको विद्या गुणस्तरीय शिक्षा हो । तर व्यावहारिक रूपमा भन्ने गुणस्तरीय शिक्षाको बुझाइमा केही भ्रमहरु छन् । प्रभावशाली भाषा, गणित, विज्ञान र सूचना प्रविधिको पहुँचलाई मात्र गुणस्तरीय शिक्षा मान्ने भ्रमले पनि केही समस्याहरु निम्त्याएको छ । यिनै भ्रमले विद्यार्थीको अनुशासन, दृष्टिकोण, सिर्जनशीलता र स्वनिर्भरतालाई विस्तारित हुँदैहुँदै पनि यसको मूर्त आकृति र सुस्पष्ट परिभाषा सहजै भेटिदैन । गुणस्तरीय शिक्षाको विषयमा हरेकको आआफ्नै धारणा छ । मरुभूमिको ऊँटभै सबै शिक्षार्थी गुणस्तरीय शिक्षाको खोजीमा भौतारिएको अवस्था छ ।

शिक्षा समृद्धिको आधार हो भन्ने विषयमा मेरो पनि फरक मत छैन । व्यक्तिको व्यक्तित्व विकास गर्न, समाजको रूपान्तरण गर्न र राष्ट्रको समग्र विकास गर्न शिक्षा अपरिहार्य तत्व हो । शिक्षा नै विकासको पूर्वाधार पनि हो । शिक्षा व्यावहारिक, रोजगारीमूलक, प्रविधियुक्त र जीवन उपयोग हुनुपर्छ, भन्ने विषयमा पनि कुनै दुई मत छैन । तर गुणस्तरीय शिक्षा भनेको के हो ? व्यक्ति, समाज र राष्ट्रका लागि कस्तो शिक्षाको आवश्यकता छ ? भन्ने विषयमा सबैको एउटै धारणा छैन । समाजको आवश्यकता, सिकारुको रुचि र क्षमता, सिकाइको वातावरण, पाठ्यक्रम र पाठ्यवस्तु, शिक्षाको माध्यम, शिक्षण प्रक्रिया, उत्पादित जनशक्ति र उत्पादन प्रणाली पनि गुणस्तरीय शिक्षा मापनका आधार हुन् । यी मात्र पर्याप्त आधार भने होइनन् ।

शिक्षा समय, स्थान र आवश्यकता सापेक्ष हुन्छ । गुरुकुल शिक्षामा पनि विभिन्न कला, धनुर्विद्या, कर्मकाण्ड, चिकित्सा, व्यापारकला आदि विषयलाई त्यो समयको गुणस्तरीय शिक्षा नै मानिन्थ्यो । कुनै समय कक्षाकोठामा चक र टक (गफ) को प्रयोग गरेर घोकाइने विद्यालाई पनि गुणस्तरीय शिक्षा भनिन्यो । यो परम्परा कतै अझै विद्यमान छ । आजको सूचना र प्रविधिको युगमा घरमै बसेर वा विद्यालयमा पुरी प्रविधि, सीप र ज्ञानको सघन उपयोग गर्नसक्ने सक्षमतालाई पनि गुणस्तरीय शिक्षा भनिएको छ । यीबाहेक पनि अन्य विविध आधारमा शिक्षाको गुणस्तर मापन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

हरेक विषयवस्तुको मापन, मूल्याङ्कन र परीक्षण कुनै न कुनै विषयवस्तुको सापेक्षतामा हुन्छ । भाषिक सापेक्षतामा शैक्षिक गुणस्तरको अर्थ सम्प्रेषण सामर्थ्य भन्ने हुन्छ । कसैले व्यक्तिमा आउने सकारात्मक परिवर्तनलाई त कसैले समाजलाई पार्ने सकारात्मक प्रभावलाई गुणस्तरीय शिक्षा मानेका छन् । कसैले शिक्षकको योग्यता, विषयगत दक्षता, पेसाप्रतिको निष्ठा, प्रविधिमा पहुँच, शिक्षण कला, खोज अनुसन्धानप्रतिको रुचि आदिलाई पनि गुणस्तर मापनकै आधार मानेका छन् । कसैले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिलाई मात्र पनि गुणस्तरीय शिक्षा मानेको अवस्था छ । शिक्षामा उपलब्धि वा नतिजालाई गुणस्तर मानिरहँदा लगानी र सञ्चालन प्रक्रियालाई पनि विसिनु हुँदैन । आज लगानीका नाममा कतै धनको खोलो बगाएको, कतै व्यवस्थापनका नाममा बालुवा पेलेर तेल निकाल्ने अपेक्षा गरिएको त कतै व्यवहारमा होइन कागजको नतिजालाई उपलब्धि मानी रमाएको अवस्था पनि छ ।

युनेस्को (१९९६) ले ज्ञान, सीप, सहकार्यको संस्कार र व्यक्तित्व विकासलाई गुणस्तरीय शिक्षा मापनको आधार मानेको छ । कसैले नेतृत्व क्षमता, जनशक्ति, पाठ्यक्रम, सिकाइ सहजीकरण, मूल्याङ्कन, पेसागत सन्तुष्टि, योजनावद्ध कार्य, पूर्वाधार, संगठननात्मक संरचना, समावेशीकरण, समुदायसंसङ्गको सहकार्य र सह/अतिरिक्त क्रियाकलापहरुको संयोजन कलालाई गुणस्तरीय शिक्षाको आधार बनाएको पाइन्छ । कतै लगानी, सञ्चालन प्रक्रिया, उपलब्धि (नतिजा) र सेवाको परिमाणलाई गुणस्तरीय शिक्षा मापनको आधार बनाएको पाइन्छ । हरेक आधारबाट शैक्षिक गुणस्तरको मापन वा परीक्षण गर्नसकिए पनि मूलतः लगानी, सञ्चालन प्रक्रिया र उपलब्धि वा प्राप्ति नै गुणस्तरीय शिक्षा मापनका आधार हुन् ।

शैक्षिक गुणस्तरको अन्तर्राष्ट्रीय अभ्यासलाई बुझदा आजभन्दा ५० वर्ष पहिलेदेखि अमेरिका र युरोपिय देशहरुमा शैक्षिक संस्थाको कार्यसम्पादन क्षमताको परीक्षण गर्ने परम्परा सुर भएको देखिन्छ । आर्थिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा लेखापरीक्षण भएभै त्यहाँ उद्देश्य, नेतृत्व क्षमता, कुशल व्यवस्थापन, मितव्ययिता, पारदर्शिता, सहभागिता, प्रभावकारिता, कार्यसन्तुष्टि, योजनावद्ध कार्य, सर्वसुलवता, निष्पक्षता, समावेशिकता, समता, निरन्तरता आदि मापदण्डका आधारमा शैक्षिक संस्थाहरुको गुणस्तर परीक्षण गरिन्छ । पूर्वीय परम्परामा ऋषिहरुको नामबाट शिक्षाको प्रचार भएभै पश्चिममा शैक्षिक संस्थाको नामबाट गुणस्तर चिन्ने चिनाउने परम्परा छ । त्यहाँ शैक्षिक संस्थाको कार्यसम्पादन क्षमतालाई गुणस्तर मानिदो रहेछ । त्यसैले होला कोही आफूलाई शिक्षामा अब्बल सावित गर्नु पर्यो भने पहिले आफूले पढेको विश्वविद्यालयको नाम : अक्सफोर्ड, पादोवा, जेन्यु भनेर मात्र आफूनो अन्य परिचय दिन्छ । यसको अर्थ व्यक्तिगत र विषयगत सक्षमताभन्दा पनि संस्थागत मूल्य गरुद्गो हुँदो रहेछ ।

नेपालको सन्दर्भमा विद्यालय तहको शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतको शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले गर्दै आएको छ । यसले विद्यालयमा भएको लगानी, सञ्चालन प्रक्रिया र उपलब्धिका आधारमा शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण गरिरेको छ । यसरी नै उच्च शिक्षामा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले सबै विश्वविद्यालयलाई लागत साझेदारी र लागत तथा लाभका आधारमा अनुदान दिने, शैक्षिक गुणस्तरको मापदण्ड निर्धारण गर्ने, गुणस्तर सुनिश्चितताको प्रमाणपत्र दिने आदि कार्यहरु गरिरहेको अवस्था छ । सरकारको राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०७६ ले पनि मुलुकको शैक्षिक प्रणालीमा पुनर्सरचना गरी विश्वविद्यालयहरुको पुनर्सरचना गर्ने आधारहरु तोकिदिएको छ । यसमा सबै शिक्षण संस्थाले पाँच वर्षभित्रमा अनिवार्य गुणस्तर सुनिश्चितता र प्रत्यायन प्रमाणपत्र लिनैपर्ने यदि गुणस्तर प्राप्त प्रमाणपत्र लिन नसकेमा कार्यक्रम सञ्चालनमा रोक लगाइने, शैक्षिक गुणस्तर मापनका आधारमा अनुदान र अन्य सुविधाको व्यवस्था गर्ने, उच्च शिक्षा प्रदायक शिक्षण संस्थालाई स्वायत्त कलेजका रूपमा विकास गर्ने, अब्बल कलेजहरुलाई विश्वविद्यालयका रूपमा विकास गर्ने लगायतका नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । संस्थागत शैक्षिक गुणस्तरको अवधारणा नेपालमा पनि विकास भइरहेको छ ।

अहिले उच्च शिक्षाका हरेक शैक्षिक संस्थाहरु आफूनो गुणस्तरप्रतिको विश्वास र प्रमाणीकरणका लागि अहोरात्र भिडिरहेका छन् । गुणस्तरमा भरोसा वा सुनिश्चितता भनेको आफूना लागि प्राप्ति मात्र नभएर अरुका लागि विश्वास वा भरोसा दिलाउने विषय पनि हो रहेछ । आज हरेक शिक्षार्थी, शिक्षाप्रेमी र शैक्षिक संस्थाहरुले शिक्षामा गुणस्तर (क्वालिटी), सुनिश्चितता (एसुरेन्स) र प्रत्यायन (एकिङ्गिटेसन) अर्थात क्युएए चाहिरहेका छन् । चाहनु, प्राप्त गर्नु र प्रमाणित गर्नु एउटै कुरा होइन रहेछन् । गुणस्तरीय शिक्षाको औचित्यलाई कतिले पुष्टी गर्न सक्छन् भन्न सकिन्न तर सबैको चाह गुणस्तर प्राप्तिप्रति नै हुँदो रहेछ । विश्वविद्यालयका धेरै शैक्षिक संस्थाले गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रत्यायनको प्रमाण पत्र प्राप्तिमा लालायित र बाध्य पनि छन् । केही वर्षदेखि यसैमा भिडिरहँदा पनि कतिपय क्याम्पसलाई यसको प्राप्ति र निरन्तरतामा अभै सुनिश्चितता छैन ।

के हो त गुणस्तरीय शिक्षा ? कुनै समयमा गुणस्तरीय शिक्षा भनेको पाठ्यक्रमले तोकेको पाठ्यवस्तु विद्यार्थीलाई चोराएर, घोकाएर वा बुझाएर जसरी भए पनि सतप्रतिशत उत्तीर्ण गराउन सकियो भने त्यही गुणस्तरीय हुन्छ होला भन्ने थियो । कतिपयमा विद्यार्थीले विशिष्ट श्रेणी वा अब्बल जिपिए नतिजा ल्यायो भने त्यही गुणस्तरीय शिक्षा होला भन्ने धारणा पनि छ । अभै पनि कतिपयमा विषयगत ज्ञान र प्रविधि मैत्री सीपलाई मात्र गुणस्तरीय शिक्षाको आधार मान्ने भ्रम पनि यथावत नै छ । वास्तवमा यो धारणा धेरै पुरानो भइसकेछ । गुणस्तरीय शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रीय मान्यता वा विश्वास प्रमाणीकरण गर्न त घन घोटी बन्चरो गर्नु पो पर्दो रहेछ । विभिन्न चरण र मापदण्ड पूरा गर्नुपर्दो रहेछ ।

नेपालमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट क्युएए प्राप्त गर्न चाहने शैक्षिक संस्थाले आफूनो तर्फबाट आशय पत्र पेस गर्नुपर्छ । त्यसपछि, मात्र तोकिएको ढाँचामा स्व-अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी समकक्षी टोलीबाट उक्त प्रतिवेदनलाई समीक्षा गराएर विश्वास र वैधता प्राप्त गरेपछि विभिन्न मापदण्डा पूरा गरेर मात्र क्युएए प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था छ । एउटा शैक्षिका संस्थाले क्युएए प्राप्त गर्न कम्तीमा पनि रणनीतिक योजना र कार्यप्रगति प्रतिवेदन, व्यवहार उपयोगी पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन, सिकाइ सहजीकरणमा आधारित शैक्षणिक योजनाहरु, अनुसन्धान, प्रकाशन र परामर्शसँग सम्बन्धित कामको विवरण, भौतिक पूर्वाधार र सिकाइका स्रोतहरु, विद्यार्थीको हितमा भएका कार्यक्रमहरुको विवरण, आन्तरिक विद्युतीय सूचना सञ्चाल (सफ्टवेयर) र सार्वजनिक सूचना (ब्लेटिन, वेभसाइट) प्रणाली आदिको भरपर्दो मापदण्ड पूरा गर्नुपर्दो रहेछ । अथवा यी विषयमा अद्ययन, नीतिनिर्माण, कार्यान्वयन र उपलब्धि हासिल गरेको हुनुपर्दो रहेछ । यिनै विविध प्रक्रियाको उपलब्धिलाई गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रमाणीकरण (क्युएए) को आधार मानिदो रहेछ ।

संस्थागत रूपमा शैक्षिक गुणस्तर प्रमाणीकरण गर्न थुप्रै आवश्यक सर्तहरु पूरा गर्नुपर्दो रहेछ । यी आवश्यकीय सर्तहरुमा आफूनो संस्थालाई विश्व बजारमा चिनाउने आधार वा अन्य दक्ष संस्थासँगको सुसम्बन्ध भएको प्रमाण चाहिने नै भयो । आफूनो लक्ष्य र उद्देश्यसहितको संस्थागत सबल, कमजोर, अवसर र चुनौती पक्ष (स्वट) को विश्लेषणसहित स्वाध्यायन प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्दो रहेछ । संस्थासँग संबद्ध सेवा प्रदायी व्यक्ति, समिति तथा विभागहरुका तर्फबाट कार्यसर्त अनुसारको कार्यप्रगति विवरण र रणनीतिक योजनाहरु, सहकार्यका योजना, नीतिगत पारदर्शिता, दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था, अतिरिक्त कार्यकलापहरु, निरन्तर

मूल्याङ्कन, नतिजा विश्लेषण, विद्युतीय उपकरण र सञ्जालको अत्यधिक उपयोग, भौतिक सुविधा र आकर्षण, समुदायको संलग्नता, उच्च नैतिकता र अनुशासन आदि पक्षलाई संस्थाको शैक्षिक गुणस्तरसँग जोडेर हेरिदो रहेछ ।

विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको समकक्षी मूल्याङ्कन समूह (पिआरटी) का तर्फबाट हाम्रो क्याम्पसको स्थलगत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुँदा यस्ता थुप्रै सेवासर्तहरु पूरा गर्नुपर्ने सुभावहरु प्राप्त भएका छन् । शिक्षामा गुणस्तर प्राप्तिका लागि माथि उल्लेखित सर्तहरु बाहेक पनि हामीले पूरा गर्नुपर्ने लगानी र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित थुप्रै कार्य गर्ने अझै बाँकी रहेछ । हामीले जितिसुकै गुड्डी हाँके पनि सेवा प्रदायीका कार्यसर्त (टिओआर) पूर्ण कार्यान्वयन, शैक्षिक क्यालेन्डर बमोजिमका शैक्षणिक योजनाहरु, प्रगति प्रतिवेदनका ढाँचागत एकरूपता, विभाग र समितिका वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरु, आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका ठोस आधारहरु, अनुसन्धानको क्षेत्र विस्तार, रोजगार समन्वय र सूचना प्रणाली व्यवस्थापनमा अझै धेरै कामहरु बाँकी नै रहेछन् ।

गुणस्तरीय शिक्षाले अपेक्षा गरेका र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको पिआरटीले निर्देश गरेका सुभावहरुको अध्ययन गर्दा हामीले अझै शैक्षिक गुणस्तरको महत्व बुझेका रहेन्छौं । हाम्रो संस्थाले अझै पर्यावरण मैत्री वातावरण, सरसफाइ, भौतिक पूर्वाधारको आवश्यकता, सिकाइ सहजीकरणका स्रोतहरु परिचालन, पुस्तकालय र प्रयोगशालाहरुको अधिकतम सदृपयोग, कमजोर विद्यार्थीका लागि उपचारात्मक कक्षाको व्यवस्था, गुनासा व्यवस्थापनका योजनाहरु, रोजगारीको सुनिश्चितता, व्यक्तित्व विकाससँग सम्बन्धित गतिविधिहरु, विद्युतीय अभिलेखीकरण, दीक्षित विद्यार्थीहरुको अवस्था अध्ययन, सार्वजनिक सूचना प्रणालीको विस्तार लगायतका विविध गतिविधिहरु बढाउनुपर्ने अवस्था छ ।

हामी गुरुकुल शिक्षाबाट दीक्षित र प्रशिक्षित जनशक्तिका लागि क्युएए प्रमाणपत्र प्राप्ति भनेको फलामका चिउरा चपाउनु जस्तै हो रहेछ । परम्परित शिक्षाले पनि आफ्नो पहिचान, परम्परागत संस्कार र संस्कृति, परम्परित सीप, मानवीय धर्म, आफ्नो भाषा, माटो, भूगोल, प्रकृति, जीवजन्तु, जडीबुटी, जिउने र रमाउने कलालाई नसिकाएको त होइन । तर आधुनिक पश्चिमी शिक्षाप्रति लहसिनेहरुका लागि परम्परित शिक्षाले सबै आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्दो रहेन्छ । सैद्धान्तिक ज्ञान र प्रमाणपत्र मात्र सबै थोक होइन रहेछन् । प्रमाणपत्रसँगै गुणस्तर सुनिश्चितताको संस्थागत लोगो पनि आवश्यकता पर्दै रहेछ । प्रमाणपत्रले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न र स्वरोजगार बन्न सक्षम छ भन्ने मान्यता बोक्नुपर्दै रहेछ ।

शैक्षिक गुणस्तर आफैमा अमूर्त विषय हो । यसलाई मूर्त बनाउने आधार भनेकै संस्थागत मूल्य र मान्यता हुन् । संस्थासँग लगानी, व्यवस्थापन र उपलब्धि जोडिएको हुन्छ । लगानीसँग राज्य वा अभिभावकको भूमिका जोडिएका हुन्छन् भने व्यवस्थापनमा शिक्षक र कर्मचारीको कार्यशैली जोडिएको हुन्छ । विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने अवसर उपलब्धिसँग जोडिएको हुन्छ । तसर्थ अबका दिनमा रोजगारी र विश्वविद्यालयमा समकक्षी मान्यता पाउन पनि क्युएए प्रमाणपत्र अपरिहार्य हुने भयो । यही लगानी, प्रक्रिया र उपलब्धिहरु बीचको सन्तुलनबाट व्यक्तिले प्राप्त गर्ने व्यावहारिक र जीवन उपयोगी ज्ञान, सीप, बोध र दक्षता प्राप्ति नै गुणस्तरीय शिक्षा हो । क्युएए विद्यार्थीसँग मात्र सीमित नरहेर अभिभावक र शिक्षक हुँदै समग्र शैक्षिक संस्थासँग सम्बद्ध विषय हो । यसको सुनिश्चितता र प्रमाणीकरण नेपालको उच्च शिक्षामा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले गर्दै आएको छ । आखिर यही संस्थागत प्रमाणपत्र नै शैक्षिक गुणस्तरको सुनिश्चितता (क्युएए) हो रहेछ । हिजो वैयक्तिक उपलब्धिलाई मात्र गुणस्तर मानिन्थ्यो भने आज संस्थागत सक्षमतालाई गुणस्तर मानिन्छ । संस्थागत सक्षमता नै शैक्षिक गुणस्तरको सुनिश्चितता हो ।